

MORFEMŲ IR ŽODŽIŲ AKCENTINĖ KLASIFIKACIJA

B O N I F A C A S S T U N D Ž I A

F. Kuršaitis, pirmasis išsamiai aprašęs lietuvių kalbos kirtį ir priegaidę [Kurschat, 1849; 1876], dar nesuvokė, kaip glaudžiai šie prosodiniai elementai, realizuojami bet kuriame žodžio skiemenyje¹ (raiskos plano vienetas), yra susiję su m o r f e m o m i s – turinio plano vienetais. Būtent todėl tokį kirtį ir vadina laisvuju, arba distinktyviu. Jo priešybė – fiksuotas kirtis, išryškinantis dažniausiai kurį nors vieną žodžio skiemenį ir neturintis ryšio su morfemomis [Girdenis, 1981, p. 175–8]. Laisvojo kirčio ir morfologijos bei žodžių darybos sąsają subtiliai užčiuopė F. de Saussure'as. Fundamentali yra jo mintis, kad lietuvių kalboje reikia skirti dvejopą kirčio kilnojimą – naująjį, priklausomą nuo penultimos priegaidės bei kiekybės, ir senovinį, „gramatinį“ [Saussure, 1922, p. 527, 529]. Mokslininkas pirmasis pateikė vadinamųjų antrinių lietuvių kalbos priesagų akcentinę klasifikaciją [Ibid., p. 530 t.], kurią kiek detalizavo T. Torbiörnssonas [1932] ir gerokai vėliau patobulino P. Garde'as [1976, p. 58–67].

F. de Saussure'o idėjas plėtojo L. Hjelmlevas ir J. Kuryłowiczus. Pirmasis parodė, kad priegaidė bei kiekybė yra morfemų savybės [Hjelmlev, 1936–1937], o antrasis prie jų priskyrė ir laisvąjį kirtį ([Kuryłowicz, 1962a, p. 77 tt.]; straipsnis pirmąkart išspausdintas 1936 m.), nubrėžė rusų kalbos kirčiavimo sistemos apmatų [Kuryłowicz, 1962b]. Morfologinės akcentologijos koncepcija gludinta ir sėkmingai taikyta daugelio slavistų tyrinėjimuose – tiek sinchroniniuose, tiek ypač diachroniniuose (Ch. S. Stango, V. Illič–Svityčiaus, V. Dybo, A. Zaluzniako, P. Garde'o ir kitų)². Šiai sampratai daug dėmesio skiria P. Garde'as – ir teorinėje studijoje apie kirtį [Garde, 1968], ir straipsniuose bei monografijoje, kurioje analizuojamas slavų (iš tiesų, baltų ir slavų) kalbų kirčiavimas [Garde, 1976].

Perspektyvios F. de Saussure'o, L. Hjelmlevo, J. Kuryłowiczaus ir kitų idėjos apie kirčio bei priegaidės ryšį su morfemomis lituanistikoje ilgokai nebuvo taikomos ir plėtojamos. Čia laikytasi F. Kuršaičio tradicijos: aprašyti kirčio bei priegaidės funkcionavimą žodžių kaitos sistemoje, žodį traktuojant kaip fonologinį vienetą, sudarytą iš skiemenų (dviskiemeniai žodžiai skiriami nuo daugiaskiemenių, kirčiuotas

¹ Priegaidžių opozicija realizuojama tik ilguosiuose skiemenyse.

² Plačiau apie tai ir lit. šr. [Lehfeldt, 1983; 1982].

priešpaskutinis skiemuo – nuo tolimesnių skiemenu) [Būga, 1924; Būtenas, 1931; Skardžius, 1936, 1968; Laigonaitė, 1959; 1978 ir kt.]. Minimų prosodinių elementų ryšys su morfemine žodžio sandara, formų bei žodžių daryba parodomas tik epizodiškai, kiek daugiau vietos skiriama nebent priegaidžių kaitai. Nedidelė išimtis – F. T. Woodo [1930] darbas, nepelnytai nepatekęs į baltistikos apyvartą [žr. Stundžia, 1988], tačiau ir jame medžiagos klasifikacijos pagrindas nėra akcentinis.

Baigiantis septintajam dešimtmečiui, padėtis po truputį keičiasi. Kirtį ir priegaidę imama traktuoti kaip morfemų savybes, kurių aprašymą žodžių kaitybos sistemoje mėginama formalizuoti, remiantis generatyvinės gramatikos principais ir pan. [Darden, 1970; Robinson, 1970; Marvan, 1978 ir kt.]. Lietuvių kalbos kirčiavimo sistemos esminius momentus išryškina P. Garde'as [1968, p. 160–653; 1976, p. 58–67, 121–27 ir kt.] ir A. Girdenis [1985]. Pastaraisiais metais randasi tyrinėjimų, skirtų darinių kirčiavimo dėsningumams [Pakerys, 1988; Jurgėlevičienė, 1987; Stundžia, Mikulėnienė, 1989], priegaidžių bei kirčio vietos kaitos išsamią morfonologinei analizei [Mikulėnienė, 1989 ir lit.].⁴ Vis dėlto morfologinės (ar morfeminės) akcentologijos koncepcija lituanistikoje taip ir liko neišplėtotą – duoti tik jos apmatai.

Morfeminės akcentinės struktūros, arba laisvo kirčio, kalbose visos morfemos turi tam tikras akcentines savybes, kurias jos atsineša į žodį [Garde, 1968, p. 110]. Skiriamos kelios tų savybių rūšys. Pavysdžiui, P. Garde'as ankstyvojoje savo teorijos versijoje operuoja dviem savybėmis – 1) akcentinė galia (*la force accentuelle*) ir 2) kirčio vieta (*la place de l'accentuation*) [Garde, 1968, p. 127]. Pirmoji akcentinė savybė yra ne kategorinio, o komparatyvinio pobūdžio (morfemos gali būti daugiau ar mažiau stiprios resp. silpnos). A. Girdenis [1985] iš esmės tenkinasi viena apibendrinta morfemų akcentine savybe – jų santykinė akcentinė vertė, maždaug atitinkanti P. Garde'o akcentinę galią ir kirčio vietą. P. Garde'as savo koncepciją vėliau kiek keitė – imamos skirti trijų rūšių akcentinės savybės: 1) dominacija (*dominance*), 2) kirčiavimas (vietoje ankstesnės *force accentuelle*) ir 3) kirčio vieta. Pirmosios dvi savybės yra viena nuo kitos nepriklausomos, taigi pagal jas apibūdinama kiekviena morfema (dominacinė – nedominacinė, kirčiuota – nekirčiuota). Trečioji savybė – priklausomas dydis, tinkantis tik kirčiuotoms morfemoms (skiriamos autoakcentinės, preakcentinės ir postakcentinės kirčiuotos morfemos) [Garde, 1980, p. 119 tt.].⁵

³ Ši ištrauka išversta ir pakomentuota A. Girdenio, žr. Kalbotyra. 1981. T. 22(1). P. 93–6.

⁴ Kirčiui bei priegaidei kaip papildomai darinių fonologinei charakteristikai skiriama vietos ir žodžių darybos darbuose [žr. Urbutis, 1965; 1978, p. 231–3; Jakaitienė, 1973].

⁵ Šio P. Garde'o veikalo nepavyko gauti, tad remiuosi W. Lehfeldto [1982] anotacija.

W. Lehfeldtas [1982, p. 330] atkreipė dėmesį, kad Garde'o sąvoka *dominance* nėra neprieštaringa. Iš apibrėžimo „Jei žodis turi dominacinę morfemą, tai šios morfemos akcentinės savybės realizuojamos taip trys ji viena sudarytų žodį“ [Garde, 1980, p. 120; plg. Lehfeldt, 1982, p. 330] išplaukia, kad žodyje gali būti ne daugiau kaip viena dominacinė morfema. Tačiau toliau [Ibid., p. 122] susiduriame su žodžiais, galinčiais turėti ir daugiau dominacinių morfemų. Šį prieštaravimą nesunku įveikti keičiant apibrėžimą. Akcentine dominacija⁶ reikėtų vadinti savybę, nusakantią afiksų poveikį pamatinių šaknų ar kamienų akcentinei galiai ir darinio morfemų santykiui su kirčiu. Pamatines šaknis ar kamienus dominaciniai afiksai sustiprina arba susilpnina ir pagal tai skirstomi į stipriuosius bei silpnuosius. Nuo šių afiksų taip pat priklauso, kuri darinio morfema gaus kirtį. Dominaciniai stiprieji afiksai būna kirčiuoti (pvs., priesaga *-fnas*: *alkanfnas*, *berfnas*, *liepfnas* 1 etc.) ir nekirčiuoti (pvs., priešdėlis *be-*: *bedařbis*, *-c*, *beľařsvia*, *-e*, *besařkis*, *-e* 2 etc.). Žodžiams, turintiems dominacinį silpnąjį afiksą, būdinga 3-oji arba 4-oji kirčiuotė, plg. priesagos *-uma* vedinius aukštumą 3^a, žemumą 3^b etc. Akcentinė dominacija skirtina nuo kito reiškinio, kai viena morfema sąlygoja kitą morfemą (tiksliau – morfą), reikalaujama iš jos tam tikrų papildomų formalių pakitimų – garsų ar/(ir) prosodinių elementų kaitų. Pastarajam reiškiniui, kurį L. Hjelmalevas [1936–1937, p. 21 tt.; 1960, p. 345] vadina dominacija, šiame straipsnyje vartojamas terminas mutagenija. Abi morfemų savybės – tiek akcentinė dominacija, tiek mutagenija – gana glaudžiai susijusios, neretai reiškiasi kartu, kai dominacinis afiksas nėra kirčiuotas, pvs.: *vakřar-is* 2 (stiprioji šaknis): *vakřaras* 3^b (silpnoji šaknis); *dund-esřs*, *duňd-esřj* 3^b (silpnoji šaknis ir kamienas)⁷: *dunda* – stiprioji šaknis (šaknų resp. kamienų akcentinės galios pakitimus lydi prosodinės kaitos).

Kadangi akcentinė dominacija būdinga darybos formantams arba tam tikrais atvejais kitoms darinų afiksinėms morfemoms (pavyzdžiui, priešdėliams galūnių ar priebalsinių priesagų vediniuose, plg.: *ĩk-kalb-a* 1 ir *apkalb-b* 3^b, *pėrmain-a* 1 ir *pamain-b*, *atmain-b* 3^b), tai aprašant kirčiavimo sistemą pirmiausia reikėtų skirti pirminius (sinchronine prasme) žodžius ir formas nuo darinų ir antrinių (išvestinių) formų.

Jelgu nekreipsime dėmesio į Saussure'o ir Fortunatovo sinchroninį dėsni, pirminių žodžių resp. formų kirčio vietą lemia juos sudarančių morfemų akcentinė galia bei tam tikros kombinacinės taisyklės. Pagal akcentinę galią vardažodžių šaknys ir galūnės yra dviejų rangų – stip-

⁶ V. Dybo [1961, p. 260] ši terminą vartoja kita reikšme: dominacinės morfemos yra tos, kurioms priklauso kirtis (iktas). Jų priešybė – *recesyvinės* morfemos.

⁷ Horizontaliu brūkšneliu (*duňd-esřs*) atskiriamas pamatinis vedinio kamienas nuo darybos formanto.

riosios (R, F) ir silpnosios (r, f)⁸. Vadinasi, galimos keturios pirmi-
nių vardašodžių morfemų kombinacijos: 1) 'R F⁹ (várna → várna, vā-
sarā → vāsara), 2) 'R f (várna, vāsara), 3) r'F (gálvā → galvā,
vālandā → valandā), 4) 'r f (gálvā, vālandā)¹⁰. Kaip matyti, kirtį gau-
na pirmoji vienodas arba didesnės akcentinės galios morfema. Bė do-
minacijos ir galios, kirtis yra trečioji morfemų akcentinė savybė.

Morfemoms, turintiems kirčiuotą ilgąjį skiemenį, apibūdinti būtina
ir p r i e g a i d ē: Aprašant kirčiavimo sistemą, į šią morfemų pro-
sodinę savybę galėtume nekreipti dėmesio, jeigu ji niekaip nebūtų susi-
jusį su kirčiavimo paradigmomis. Deja, taip nėra. Kadangi priegaidė
turi net ne visos kirčiuotos morfemos, ji laikytina pagalbine morfemų
prosodine charakteristika, panašiai kaip ir kai kurių afiksų savybės:
minėtoji mutagenija bei toliau aptarta atrakcija.

Morfemų (pirmiausių šaknų) akcentinės galios požūriū tarp pirmi-
nių daiktavardžių, būdvardžių, įvardžių ir skaitvardžių esama tam tik-
rų skirtumų (apie tai toliau), tačiau ypač čia išsiskiria pirminiai veiks-
mašodžiai, kuriems būdingos tik stipriosios šaknys ir silpnosios galūnės
('Rf), pvz.: bėga, kisa, rāšo. Tiesa, jeigu atsišvelgtume į Saussure'o ir
Fortnatovo dėsnį, tai tiek vardašodžių, tiek veikmašodžių šaknis su
galinio skiemens akūtu reikėtų laikyti stipresnėmis už atsakančias ne-
akūtinės šaknis, kurios neišlaiko kirčio prieš tam tikras galūnes,
A. Girdenio [1985, p. 63] vadinamas atrakinėmis. Remdamiesi priešdė-
linėmis formomis, veikmašodžio neakūtinųjų šaknų akcentinę galią irgi
galėtume diferencijuoti (šr. toliau). Vis dėlto toks požiūris būtų neteisi-
ingas, kadangi minėti atvejai iš tikro pažeidžia morfemų akcentinius
santykius (kirtis atitraukiamas ne iš morfemos, o iš gretimo neakūtinio
s k i e m e n s).

Darinių kirčiavimui didžiausią įtaką turi darybos formanto arba
rečiau kito afikso (dūrinuose – jungiamojo balsio) akcentinės savybės;
šaknies akcentinėms savybėms tenka nedidelis vaidmuo. Afiksus, kurie
daro įtaką pamatinio kamieno akcentinei galiai ir lemia darinių kirčia-
vimą, vadinsime dominaciniais¹¹. Jų priešybė – reti nedominaciniai

⁸ Galima būtų vartoti ir P. Garde'o [1980] neseniai pasiūlytu terminu kir-
čiuotos ir nekirčiuotos morfemos, tačiau jie nėra patogūs dėl ydingų lietuvių kal-
bos požūriū junginių, pvz.: kirčiuotos galūnės nekirčiuojamos (negauna kirčio), kai
šaknis kirčiuota; nekirčiuotos galūnės niekada nekirčiuojamos (negauna kirčio).

⁹ Vartojami tokie morfemų simboliai: R, r (šaknis); F, f, F+, f+ (galūnė); S, s,
S+, s+ (priesaga); P, p, P+, p+ (priešdėlis); I, I+ (jungiamasis balsis). Didžioji
raidė žymi stipriąją, mažoji – silpnąją morfemą; pliusas (+) rodo dominaciją.

¹⁰ Tokias formas R. Jakobsonas [1963, p. 9] vadina enklinsenais (taip pat plg.
[Dybo, 1981, p. 7]). Iš jų kirtis gali būti atitraukiamas ir proklitikius.

¹¹ A. Girdenis priesagas pagal jų poveikį visam darybos kamienui pirmiausia
skirsto į stiprinančias ir silpninančias [Girdenis, 1985, p. 60], plg. P. Garde'o
[1976, p. 54–7] stipriąsias ir silpnąsias priesagas.

afiksai, darinių kirčiavimui nedarantys jokios įtakos (kirčiuojama pagal pamatinius šodšius).

Dominaciniai stiprieji afiksai sustiprina pamatinį kamieną resp. kamienus. Vieni jų visada pritraukia kirtį, taigi yra kirčiuoti, pvz.: *laimė* 1, *jaūsmas* 4 + -ingas → *laimingas*, -a, *jaušmingas*, -a 1; *jaūnas*, -a 3, *stiprus*, -i 4 + -uolis, -ė → *jaunuolis*, -ė, *stipruolis*, -ė 2; *pér-* + *bėgti*, *lėkti* → *pėrbėgti*, *pėrlėkti*; *šėmė* 2, + -ė- + *lāpas* 2 → *šėmė-lāpis* 1, *kōja* 1 + -ū- + *gālas* 4 → *kōjūgālis*. Kitų, nekirčiuotų, analogiškų afiksų esama dvejų - pokirtinių (vyras 1, *dangūs* 4 + -iškas, -a → *vyrīškas*, -a, *daūgīškas*, -a 1; *bāltas* 3, *kūbilas* 3b + -ius → *balčius*, *kūbiliūs* 2) bei prieškirtinių, pvz.: *be-* + *dvasià* 2, *jėgà* 4 → *bedvāsīs*, *bejėgīs* 2. Kaip matyti, šiuo atveju kirčiuojama šaknis.

Vieni po- bei prieškirtiniai dominaciniai stiprieji afiksai tik sustiprina arba išlaikė stiprias šaknines morfemas (*árkl-iškas*, -a 1: *arklys* 3, *daūg-iškas*, -a 1: *dangūs* 4, *liāud-iškas*, -a 1: *liāudis* 1 tt.), kiti šaknyse dar sukelia, implikuoja (simbolis ⊃) prosodines ar/ir balsių kaitas, pvz.: *be-lāišvis* : *lāišvė*, *be-gāišvis* : *gāišvė*, *galvā* (P+ ⊃ < / ~ >); *be-vidūris*: *vidurj*, *vidurys* (P+ ⊃ < ! - / - ! >); pirmaisiais dviem atvejais priešdėlis implikuoja ciksumfleksinę metatoniją, psekutiniu juo - kirčio vietos kaitą); *šālt-is* 2 : *šāltas* 3 (F+ ⊃ < / ~ >), *gėlėš-tė* 2 : *gėlėj*, *gėlėšis* (S+ ⊃ < ! - / - ! >) - *galūnės -is* bei priesagos -tė implikuojamos kaitos. Pirmuosius afiksus, nesukeliančius šaknyse kaitų, galima vadinti paprastaisiais (nemutageniniais); antruosius, implikuojančius kaitas, - mutageniniais¹².

Jeigu žodyje susiduria dvi dominacinės stipriosios kirčiuotos morfemos, kirtį gauna viena jų¹³ (nebūtinai šodžių darybos formantas), plg. *pėrtrauk-a* + -ėlė → *pėrtrauk-ėlė* ir *pėrgal-ė* + -ingas → *pėrgal-ingas*¹⁴.

Dominaciniai silpnieji afiksai implikuoja kilnojamąją akcentinę paradigmą, taigi susilpnina pamatinį kamieną. Kirčiuojama pagal bendrąją taisyklę: kirtį gauna pirmoji vienodos arba didesnės akcentinės galios morfema. Šių afiksų kaip ir dominacinių po- bei prieškirtinių stipriųjų taip pat esama ir mutageninių: *ántis*, *stīrna* 1 + -inas → *aūt-inas*; *stīrn-inas* 3b (s + ⊃ < / ~ >); *ap-* + *kūnas* 1 → *ap-kū-*

¹² Terminą pasiūlė A. Girdenis.

¹³ Čia ir toliau nekreipiamas dėmesys į šalutinius kirčius.

¹⁴ Šiaurės ūemaičių tarmėje, A. Girdenio liudijimu (personali informacija), priešdėlis *per-* yra absoliučiai dominacinė stiprioji kirčiuota morfema, taigi matyt laikomasi bendresnės taisyklės: esant kelioms vienodos akcentinės galios morfemoms kirtį gauna pirmoji. Šiaurės panevėžiškių tarmėje priešdėlis *per-* funkcionuoja kaip ir kiti veiksmašodžio priešdėliai.

nūs, ap-kūnų 4 (f+ ∩ <' / ->)¹⁵ etc.; ir nemutageninių, pvz.: *ám-šius* 1, *laikas* 4, + -inas, -a → *ámš-inas*, -à 3^a, *laik-inas*, -à 3b.

Nedominaciniai afiksai nedaro įtakos pamatinių šaknų resp. kamienų akcentinėms savybėms, tad šių afiksų vediniai kirčiuojami pagal pamatinius šodžius, pvz.: *neláimė* 1 (: *láimė* 1), *nesveikátà* 2 (: *sveikátà* 2), *nedárbas* 3 (: *dárbas* 3), *nedraūgas* 4 (: *draūgas* 4) – daiktavardžiai su darybinio priešdėliu *ne-*; *mókytojas*, -a (: *mókyti*), *pāsakotojas*, -a (: *pāsakoti*), *rašytojas*, -a (: *rašyti*) – priesagos -tojas, -a vediniai; *prūnkštelėti* (: *prūnkšti*), *sūktelėti* (: *šaukti*) – priesagos -telėti vediniai (paskutiniu atveju priesaga yra mutageninė – implikuoja šaknyje akutinę metatoniją).

Pasitaiko afiksų, kurie laikytini tarpiniais tarp dominacinių ir nedominacinių. Pavysdžiui, priesaga -inis, -ė sustiprina arba išlaiko stiprią pamatinę šaknį, taigi elgiasi kaip dominacinė stiprioji, tačiau, kuri vedinio morfema gauna kirtį, paprastai priklauso ne nuo priesagos, o nuo pamatinės šaknies akcentinių savybių: stipriosios šaknys kirtį linkusios išlaikyti, o silpnosios – „atiduoti“ priesagai, plg.: *jūrinis*, -ė 1, *šventinis*, -ė 1 (: *jūra* 1, *švenitė* 2 – stipriosios šaknys) ir *darbinis*, -ė 2, *laukinis*, -ė 2 (: *dárbas* 3, *laūkas* 4 – silpnosios šaknys). Vadinasi, ši priesaga, stiprinama pamatinės šaknis (vediniai yra 1-osios arba 2-osios kirčiuotės), „palieka ramybeje“ vedinio kirčio vietą. Toks -inis, -ė šodžių kirčiavimo vaisdas iš tikro yra kiek supaprastintas, nes ir vedinio kirčiuotos morfemos atšvilgiu priesaga neretai elgiasi kaip dominacinė stiprioji (žr. toliau).

Lietuvių kalba apskritai nėra ideali morfeminės akcentinės struktūros kalba, kadangi, kaip jau sakytą, akcentine galia pagrįstus morfemų santykius joje paseidžia pirmiausia sinchroninis Sausure'o ir Fortunatovo dėsnis. Pagal jį atrakiniai afiksai atitraukia kirtį iš neakutinės penultimos, nepaisant ją turinčios morfemos akcentinės galios. Tokių afiksų esama keletą. Tai tam tikros vardašodžio ir veiksmašodžio galūnės (plg. *gálvās* → *gálvas* ir *kaļvās* → *kaļvas*; *várnà* → *várna* ir *rañkà* → *rankà*; *rāugū* → *rāugiu* ir *raukū* → *raukū*), veiksmašodžio nedominacinė priesaga -yti, plg.: *laiko*, *laikyti* → *laikyti* ir *sváido*, *sváidyti* → *sváidyti*. Atrakcijos turi ir kai kurios vardašodžio priesagos, taip pat veiksmašodžio priešdėliai, išskyrus *pér-*, plg.: *déd-ienė* → *dėdienė* (: *dėdė* 2) ir *bról-ienė* → *brólienė* (: *brólis* 1); *lāp-óti* → *lapóti* (: *lāpas* 2) ir *káin-óti* → *káinoti* (: *káina* 1); *pā-peřka* → *pāperka* (: *peřka*) ir *pā-vėrda* → *pávėrda* (: *vėrda*). Apskritai darybinių afiksų atrakcija galima traktuoti kaip pereinamąjį etapą į dominaciją.

¹⁵ Cirkumflekcinę metatoniją ir ketvirtąjį kirčiuotę paskutiniu atveju lemia ne priešdėlis, o linksniavimo tipas, plg.: *atšiaur-lūs*, *atšiaūr-ų* ir *šiaur-lūs*, *šiaūr-ų* (: *šiaūrė*); *nuolaid-lūs*, *nuolaid-ų* (: *nu(s)lėido* ir *palaid-as* (: *pa(s)lėido*), *atmaid-as* 3^b (: *atlėido*). Apskritai priešdėliniai u kamieno būdvardžiai yra bene vienintelė reguliari išimtis, nepaklūstanti minėtai bendrajai kirčiavimo taisyklei: esant visoms morfemoms alipnosioms, kirtį gauna ne pirmoji, t. y. priešdėlis, o šaknis.

Apibendrinant išskirtinos šešios morfemų akcentinės—prosodinės savybės, kuriomis remiantis galima aprašyti lietuvių kalbos kirčiavimo sistemą. Trys iš tų savybių laikytinos pagrindinėmis, pašįstamomis ir kitoms kalboms, turinčioms morfemišką akcentinę struktūrą. Tai akcentinė galia, akcentinė dominacija ir kirtis. Likusios trys — priegaidė, mutagenija ir atrakcija — yra pagalbinės morfemų akcentinės—prosodinės charakteristikos, tačiau kirčiavimo sistemos aprašymui dažnai ne mažiau svarbios už pagrindines.

Kada ne kada morfemų akcentinėms savybėms damp įtaką semantiniai, gramatiniai bei pragmatiniai¹⁶ faktoriai. Pavyzdžiui, šaknis *uošv-* yra stiprioji, kai ją turintis šodis reiškia individą (*úošvis*, —é 1), ir silpnoji, kai šodžiui suteikiama kuopinė reikšmė (*uošviai* 4 'uošvis ir uošvė; uošvija'). Priesaga *-inis*, —é vedinio kirčio vietai paprastai neturi įtakos, tačiau grupėje būdvardžių, reiškiančių medžiagą, funkcionuoja kaip dominacinė kirčiuota (*būlv-inis → būlvinis* : *būlvė* 1; *mėd-inis → medinis* : *mėdis* 2). Atkreiptinas dėmesys, kad V linksniuotės daiktavardžiams būdingos beveik išimtinai silpnosios šaknys, kad didžioji dalis nesavų dviskiemenių daiktavardžių turi stipriąsias šaknis ir tt. [žr. Stundžia, 1986; 1992].

Neapsant įvairių išimčių, ortotoninių šodžių kirčio vietos nustatymas suponuoja aiškia ir išsamią morfemų klasifikaciją pagal jų akcentines savybes. Pirmiausia afiksai atskirtini nuo šaknų: pastarosios indiferentiškos dominacijai, o pagal akcentinę galią yra stipriosios arba silpnosios. Šaknų akcentinė galia daugiausia lemia pirminių šodžių kirčiavimą, o afiksų akcentinės savybės — darinių akcentuacijos dėsningumą. Tad galimė pirminių šodžių akcentinė klasifikacija, paremta jų šaknų akcentine galia, ir darinių klasifikacija, grindžiama afiksų akcentinėmis savybėmis (išvestinių formų kirčiavimas daugiau remiasi pamatinių šaknų akcentine galia, ypač tai akivaizdu veikamašodžio posistemyje).

Pirminių šodžių akcentinę klasifikaciją reikėtų grįsti tais lingvistiniais ir pragmatiniais faktoriais, kurie bent kiek motyvuoja šaknų akcentinę galią bei šodžių kirčiavimo ypatumus. Semantinis—gramatinis faktorius (priklausymas kalbos daliai) įgalintų skirti tris šodžių grupes: 1) veikmašodžius, prieveiksmius ir nekaitomus šodžius, turinčius tik stipriąsias šaknis; 2) būdvardžius, įvardžius bei skaitvardžius (išskyrus keletą atvejų, jų šaknys yra silpnosios) ir 3) daiktavardžius, kurie manifestuoja abiejų rangų šaknis. Pirmoji grupė smulkiau skaidytina atsižvelgiant į konkrečią kalbos dalį ir šaknies priegaidę bei kiekybę; antroji — kreipiant dėmesį į šaknies supletyvumą (supletyviniai vardašodžiai yra individualaus kirčiavimo), taip pat priegaidę bei kiekybę ir

¹⁶ Pragmatiniai faktoriai čia suprantami kaip ekstralingvistiniai, nusakomi priešpriešomis naujas : senas, savas : svetimas, artimas : tolimas ir pan. [plg. Zalianjak, 1977, p. 74–7; Stundžia, 1986, p. 149].

pan. [žr. Stundžia, 1990]. Pirminiai daiktavardžiai klasifikuojami pirmiausia remiantis pragmatiniu faktorium – į savus ir nesavus, t.y. skolintus (pastarieji labai retai turi silpnąsias šaknis), plačiau ir. [Štundžia, 1992].

Darinius akcentiškai klasifikuoti patogiau pagal pagrindines kalbos dalis, nes tiek veiksmažodžiai, tiek vardažodžiai, tiekrieveiksmiai turi savų kirčiavimo ypatumų, susijusių ypač su afiksų akcentinėmis savybėmis (afiksai pirmiausia grupuoti pagal užimamą vietą žodyje):

Veiksmažodžiams nebūdingi silpnieji afiksai, tad jų klasifikavimui pakaks savybių dominacija ir kirčio vieta. Ši kalbos dalis išsiskiria nedominacinėmis pokirtinėmis priesagomis, kurios implikuoja akutinę metatoniją, gana dėsninga tik vediniams iš veiksmažodžių, pvz.: *sūk-ąuti*, *šūk-telėti*, *rėk-oti*, *birb-inti*, *siąut-ėti* (-: *šaukti*, *rėkti*, *birbti*, *siausti*). Prie nurodytų afiksinių morfemų priderėtų ir mišriųjų veiksmažodžių nemutageninė atrakinė bendraties priesaga *-yti* (*-dyti*, *-styti*) [plg. Girdenis, 1985, p. 66–7]: *láuš-yti* (: *láušti*), *šáu-dyti* (: *šáušti*), *kár-styti* (: *kárti*), bet – *raik-yti* (: *riėkti*), *dang-styti* (: *deŋgti*), *laup-yti* (: *lųpti*).

Vardažodiniai veiksmažodžiai ne tik kad retai manifestuoja akutinę metatoniją, bet ir jų priesagos linkusios į dominacines kirčiuotas, pvz.: *uog-ąuti* (: *úoga* 1), *gryb-ąuti* (: *grȳbas* 2), *lap-óti* (: *lāpas* 2), *pon-ėti* (: *pōnas* 2); bet: *vyr-ąuti* (: *vȳras* 1), *pánč-ioti* (: *pántis* 1), *šukl-ėti* (: *šuklė* 1); *dáil-inti* (: *dailų*, *dailūs*), *švėnt-inti* (: *švėntas* (tik priesaga *-yti* dažniau yra nedominacinė pokirtinė negu dominacinė kirčiuota, plg.: *gėd-yti* : *gėda* 1, *muil-yti* *muilas* 4, *nuōd-yti*: *nuodai* 4, *viēn-ytis*: *vienas* 3 ir *ak-yti*: *akys* 4, *rūd-yti*: *rūdys* 4). Tikrų dominacinių kirčiuotų priesagų esama bene tik dviejų – *-ėnti* ir *-(d)inėti*: *gyv-ėnti* (: *gyvas* 3), *trėps-ėnti* (: *trėpsi*, *trėpsėti*), *švėpl-ėnti* (: *švėplias*, –à 4); *šok-inėti* (: *šókti*), *jo-dinėti* (: *jóti*) t.t.

Veiksmažodžių priešdėliai, išskyrus dominacinį kirčiuotą *pér-*, visi yra nedominaciniai prieškirtiniai, pasižymintys atrakcija (atitraukia kirtį esamojo ir/ar būtojo kartinio laiko formose iš neakutinių pirminių žodžių šaknų, bet toli gražu ne visais atvejais), pvz.: *įmeta*, *-ė* (: *mėta*, *-ė*); *pāvagia*, *pāvogė* (: *vāgia*, *vōgė*); *pakiša* (: *kiša*), *pašaukė* (: *šaukė*), *sūtelpa* (: *telpa*). Kirčio atitraukimą blokuoja ne tik penultimos akūtas, kaip įprasta atrakiniams afiksams (*pabėga*, *-o* : *bėga*, *-o*; *ištraukia*, *-ė* : *traukia*, *-ė*), bet ir įvairūs morfologiniai faktoriai: intarpas arba jo morfonema (*apaška* : *aška*, *pakyla* : *kyla*, *sugriūva* : *griūva*¹⁷), formantai *-n-* bei *-st-* (*apašūna* : *ašūna*, *suvafgsta* : *vašgsta*), o bei ia kamienai (pastarasis tik tada, kai šaknis nėra fonologiškai trumpa): *apško*, *pakllo*, *sugriūvo*, *pavafgo* (: *ško*, *kllō*, *griūvo*,

¹⁷ Čia ilgumas šakniai nepriklauso, o tik manifestuoja intarpo morfonemą (plg. *kyla* ir *kllō*, *kilaū*; *griūva* ir *griūvo*, *griūvaū*; *šūna* ir *šūlō*, *šalaū*).

vařgo); apdraudšia, pasidšiaugia¹⁸ (: draudšia, dšiaugiasi), bet – pri-
kulia, ištremia, atskiria, pavagia (fonologiškai trumpa šaknis).

Kirtis į priešdėlį niekada neatitraukiamas iš antrinių bei mišriųjų
o kamieno veiksmažodžių [Jašinskaitė, 1971, p. 310], pvz.: sujūdina,
–o, papāsakoja, –o, pasāko, –ė (: sāko, –ė, sakýti). Kitų kamienų
mišrieji veiksmažodšiai kirtį į priešdėlį esamajame laike gali perkelti,
bet tik tada, kai jų šaknis yra fonologiškai trumpa, plg.: sūšiba (suži-
bėti, –ėjo), paskuba (paskubėti, –ėjo), sūdreba (sudrebėti, –ėjo), išra-
vi (išravėti, –ėjo) ir paskaūda (paskaudėti, –ėjo); nuriēda (nuriedėti,
–ėjo), palydi (palydėti, –ėjo). Išimtyms gana retos (sūskamba, nūvarva,
pākalta [Jašinskaitė, l.c.]).

Iš esmės tais pačiais dėsningumais remiasi ir vadinamosios gei-
dšiamosios nuosakos te– + 3a. kirčiavimas, plg.: tešōka, tešaūkia, te-
vařsta, tesāko, telýdi ir tēperka, tēkiša, tētremia, tēravi, tēkalba.

Iš pateiktų pavyzdžių matyti, jog veiksmažodžio priešdėliai skiriasi
nuo atraktinių veiksmažodžio bei vardažodžio galūnių tuo, kad kirčio
atitraukimą iš cirkumfleksinės bei trumposios penultimos į priešdėlį
blokuoja įvairūs morfologiniai veiksniai. Kita vertus, ir vienus, ir kitus
afiksus jungiantys bruožai yra du: 1) kirtis niekada neatitraukiamas iš
akūtinės penultimos ir bet kurio kito žodžio skiemens; 2) atitraukiant
kirtį abiem atvejais pažeidšiami akcentine galia pagrįsti morfemų san-
tykiai.

Iš vardažodžio pirmiausia išsiskiria įvardis ir skaitvardis, kurie da-
rybos požiūriu yra labai skurdūs – minėtinos vos kelios priesagos:
įvardžių – paprastai dominacinė kirčiuota –ōk– (kitōks, visōks 1, bet
šitōks 1); skaitvardžių – dominacinės silpnoji –eri, –ios ir stiprioji
pokirtinė –etas (vieneri, –ios, penkeri, –ios; vienetas, penketas t.t.).

Daiktavardžio ir būdvardžio afiksus galima aptarti drauge, išryški-
nant pasitaikančius skirtumus. Šios kalbos dalys pasišymi ypač turtin-
ga sufiksacija. Kitaip negu veiksmažodžio sistemoje, čia vyrauja domi-
nacinės stipriosios kirčiuotos priesagos – tiek su fonetiškai trumpu bal-
siu, tiek tvirtapradės bei tvirtagalės. Tarp pastarųjų, turinčių fonolo-
giškai ilgą skiemenį, galima įžiūrėti papildomąją distribuciją: tvirtapra-
dšių priesagų galinis priebalsis paprastai būna kietasis arba –j–, tvir-
tagalių – minkštasis, pvz.: 1. (tvirtapradės priesagos) –ýba, dgb.–ýbos
(sargýba, lašýbos), –ýnas (berýnas, kaimýnas), –ýna (šeimýna), –ie-
na (kiauliēna, rugiena), –ėjas, –a (kirpėjas, –a); –ėtas, –a (dulkėtas,
–a), –ōtas, –a (barsdōtas, –a), –(i)ūotas, –a (miltūotas, –a, spyg-
liūotas, –a), –lŋgas, –a (laimingas, –a) ir kt.; 2. (tvirtagalės priesa-
gos) –iēnē (bulviēnē, uogiēnē), –iētis, –ė (miestiētis, –ė), –uōlis, –ė

¹⁸ Šnekamojoje bendrinėje kalboje šiuo atveju kirtis dažniau atitraukiamas į
priešdėlį ar sangrąšos afiksą (apdraudšia, pasidšiaugia). Priešdėlis kirčiuojamas
kapry, pietų aukštaičių, žemaičių, Šiaulių krašto atstovų [žr. Vitkauskas, 1980,
p. 16].

(*grašuõlis*, -*é*, *jaunuõlis*, -*é*), -*ýklé* (*rodýklé*, *taupýklé*), -*élis*/ -*éle* (*akmenélis*, *kepuréle*), -*ýlis*, -*é* (*mašýlis*, -*é*) ir kt.

Yra ir išimčių. Minėtinios tokios daresnės tvirtapradės priesagos, kurių kirčiuotas skiemuo eina prieš minkštąjį priebalsį: -*ýbè* (*blaivýbè*, *gyvýbè*), -*áitis*, -*é* (*našláitis*, -*é*, *mergáité*, *Antanáitis*), daiktavardinė -*ónis* (*ligónis*, *Petrónis*; atitinkama būdvardžių priesaga yra dėsninga: *vilnõnis*, -*é*), -*óvè* (*daršóvè*, *senóvè*, *šventóvè*), -*ýtis*, -*é* (*mašýtis*, -*é*, *Stasýtis*, *mergýté*). Iš tvirtagalių priesagų, turinčių kirčiuotą skieminį prieš kietąjį priebalsį, galima nurodyti -*ýklá*, gal. -*ýklá* (*ganyklá*, *mokyklá*; plg. dėsningą -*ýklé*), daiktavardines -(i)*õkas*¹⁹ ir -*õvas* (*pirmõkas*, *naujõkas*, *ieskõvas*, *vadõvas*; plg. *pirmõké*, *naujõké*, *ieskõvè*, *vadõvè* - tvirtagalė priegaidė dėsninga).

Nurodytą tvirtapradžių ir tvirtagalių priesagų distribuciją būtina išsamiai iširti, pasitelkus tarmių bei senųjų raštų duomenis. Greičiausiai tai prosodinės akomodacijos reiškinys: kirčiuoto skiemens branduolio, esančio prieš kietąjį priebalsį, šemėjantis tembras gerai dera su akūtui būdingu krintančiu tonu; o analogiško skiemens branduolio, esančio prieš minkštąjį priebalsį, kylantis tembras - su cirkumfleksui įprastu laipsniškai kylančiu tonu (apie regresyvinį priebalsių palatalizacijos poveikį balsių spektrui žr. [Girdenis, Kubiliūtė-Kliukienė, 1982 ir lit.]; akūto ir cirkumfleksio pagrindinio tono kreives žr. [Pakerys, 1982, p. 167 t.]). Net cirkumfleksinės metatonijos išplitimą dariniuose mėginama sieti su jų kamieno galinių priebalsių palatalizacija, plg. *púodas* ir *puõdšius*, *šáltas* ir *šáltis* [Mikulėnienė, 1987, p. 24].

Tarp likusių dominacinių priesagų gausesnės esti silpnosios, kurias tikslinga skirstyti į balsines ir priebalsines. Vienos balsinės priesagos implikuoja cirkumfleksinę metatoniją, taigi yra mutageninės, pvz.: -*alas* (*bařskalas* : *bářska*, *éðalas* : *éða*, *miñkalias* : *minko*), -*esys* (*čiulbesi*, *čiulbesýs* : *čiulba*, *éðesj*, *éðesýs* ...), -*inas* (*añtinas* : *ántis*, *stirñinas* : *stirna*), -*sganas*, -*a* (*bařsganas* : *báltas*, *juõsganas* : *juõdas*). Kitų balsinių silpnųjų priesagų vadiniamis priegaidžių kaita nebūdinga: -*uma* (*áukštumá*, *aukštumá* : *áukštas*, *saũsumá*, *sausumá* : *saũsas*), -*inys* (*áudinj*, *audinýs* : *áudé*, *áusti*; *piřkinj*, *piřkinýs* : *piřkti*), -*ulys* (*čiaudulj*, *čiaudulýs* : *čiaudi*, *čiaudéti*; *kvaitulj*, *kvaitulýs* : *kvaisto*, *kvaisti*), -*anas*, -*a* (*áalkanas*, -*á* : *áłkti*, *vařrganas*, -*á* : *vařgti*), -*inas*, -*a* (*ámšinas*, -*á* : *ámšius*, *druñšlinas*, -*á* : *druñšlės*). Vis dėlto bendrinėje kalboje šių vedinių metatonijos atžvilgiu trūksta nuoseklumo, apstu išimčių, pvz.: *riébalus*, *riébalai* (: *riébu*, *riébùs*); *tirtesj*, *tirtesýs* (: *tirta*, *tirtéti*); *pjaũstinj*, *pjaũstinýs* (: *pjaũstyti*); *snaũdulj*, *snaudulýs* (: *snaudé*, *snausti*). Rodos, daugiau orientuojamasi ne tiek į vakarų aukštaičių kauniškių šnektas, kiek į rytų aukštaičius, kur cirkumfleksinė metatonija retesnė ir ne tokia dėsninga. [plg. Laigonaitė, 1978, p. 22].

¹⁹ Būdvardžiams būdinga priesaga -*õkas*, -*a* (*gerõkas*, -*a*), taigi dėsninga.

Iš priebalsinių priesagų vedinių derėtų išskirti priešdėlinius žodžius, kurie aptartini drauge su kitais priešdėliniais vardažodžiais (priešdėlių bei priešdėliniais galūnių vediniais), kadangi jų kirčiavimą lemia priešdėlio, rečiau fleksinės paradigmos ar pamatinio žodžio akcentinės savybės bei vedinio darybiniai ypatumai, plg. įvairios darybos: 1. daiktavardžius su dominaciniais a) stipriuotu kirčiuotu ir b) silpnuoju priešdėliais; 2. būdvardžius – a) u kamieno ir b) a kamieno (priešdėliai abiem atvejais yra dominaciniai silpnieji, tačiau įtakos kirčiavimui turi ir u kamienas): 1a) *ištar-mė* 1, *iškalb-a* 1, *iš-dukra* 1 ir 1b) *pratar-mė* 3b, *prakalb-à* 3b, *pra-dalgė* 3b (: *dalgis* 2); 2a) *patrauk-lūs*, *patrauk-lų* (: *patraukti*); *paslank-ūs*, *paslank-ų* (: *paslenka*, *pasliūko*); *ap-kūnus*, *ap-kūnų* (: *kūnas*) ir 2b) *pšvir-as*, *-à* 3b (: *pasviro*, *pasvirti*), *pšli-tas*, *-à* 3b: *pšlijo*, *pšlyti* (detalesnė priešdėlinių vardažodžių kirčiavimo analizė pateikta toliau).

Nepriešdėlinių vedinių dominacinės silpnosios priebalsinės priesagos paprastai implikuoja šaknyse cirkumfleksinę metatoniniją, taigi yra mutageninės (pateikiant duomenis apie daiktavardžius, remiamasi A. Pakerio [1988] straipsniu, apie būdvardžius – D. F. Robinsono [1976] žodynu), pvz.: daiktavardžiai: *-lys*, *-ė*, *-lys*, *-lė* (*bėgli*, *bėglys* : *bėgti*; *augli*, *auglys* : *augti*; *griėlė*, *griėlė* : *griėsti*), *-tis*, *kilm.* *-ies* (*grūti*, *grūtis* : *grūti*; *klōtj*, *klōtis* : *klōti*), *-smas* (*griaūsmas* : *griausti*; *kėiksmas* : *kėikti*), *-mė* (*drėgmė*, *drėgmė* : *drėgti*; *smūlkmė*, *smūlkmė* : *smūlklus*); būdvardžiai: *-(s)lus*, *-i* (*bėglų*, *bėglūs* : *bėgti*; *taiklų*, *taiklūs* : *taikyti*; *dėšlią*, *dėšli* : *dėti*); kitos būdvardžio priebalsinės priesagos labai nedarios. DŽ2 rasime ir išimčių, t.y. atvejų be metatoninijos: *šnyples* 1 : *šnypbti*, *grėblj* (*grėblys* 3) : *grėbti*, *skiltis* 1 : *skilti*, *rūngtj* (*rūngtis* 3) : *rūngtis* etc. Reali vartoseną toli gražu ne visus tuos atvejus (ypač turinčius abstraktesnę reikšmę) paremia, pavyzdžiui, beveik niekas nekirčiuoja *jungtis*; *rūngtis* pagal trečiąją kirčiuotę [Pakerys, 1988, p. 63].

Dominacinės stipriosios pokirtinės vardažodžio balsinės priesagos bendrinėje kalboje yra retos. Šių afiksų esti vien vardažodinių nemutageninių. Tai dari priesaga *-iškas*, *-a* (*ūkiškas*, *-a* : *ūkis* 1, *žmóniškas*, *-a* : *žmónės* 3, *vaikiškas*, *-a* : *vaikas* 4; *smūlkmeniškias*, *-a* : *smūlkmena* 1, *šmeniškas*, *-a* : *šmenj*, *asmuō* 3b etc.²⁰), nedarios *-iava* (*lygiava* : *lygas* 3, *vėliava* : *vėliavas* 4, bet *-pėniava* : *pėinūs* 4), *-astis* (*gyvastis* 3, *sāvastis* : *sāvavas* 4) ir kitos. Retoms ir nedarioms šio tipo priebalsinėms priesagoms būdinga cirkumfleksinė

²⁰ Paakutiniai du pavyzdžiai realioje vartosenoje dažnai manifestuoja kirčio vietos kaitą (*smūlkmeniškias*, *asmėniškias*, taip pat plg. nedominacinių priesagų *-inis* ir *-ininkas* žodžius *asmėninis*, *visuomėnininkas* etc.) – kirtis pritraukiamas prie pat morfemų sandūros. Šis reiškinys, išskyrus balsinių priesagų vedinius, pripažintamas kaip norminis, pvz.: *vasār-is*, *vasār-nemis* (: *vāsars*), *dubūr-kis* (: *dūburj*, *duburjė*), *be-asmėnis*, *asmėn-vardis* (: *šmenj*, *asmuō*).

priegaidžių ar kirčio vietos kaita, pvz.: *ilg-sis* (: *ilgas*), *juoč-kis* (: *juodas*), *viduf-kis* (: *vidurį, vidurfša*), *gelėū-tė* (: *gėlešį, gelešis*).

Retos ir nedominacinės balsinės vardašodžio priesagos; jų esti bene tiktai stipriųjų pokirtinių. Vediniai išlaiko pamatinio veikmašodžio šaknies akcentinę galią, kirtį ir priegaidę (taigi metatonijos nepatiria), kirčiuojami 1-ąja kirčiuote: Darių šios grupės priesagų esama, rodos, dviejų – *-tojas, -a* (veikėjų pavadinimai) ir *-dlis, -ė* (veikmašodinės ypatybės turėtojų pavadinimai), pvz.: *gydytojas, -a* (: *gydyti*), *vartotojas, -a* (: *vartoti*); *apkiautėlis, -ė* (: *apkiautęs, -usi*), *išsiūjojėlis, -ė* (: *išsiūjojęs, -usi*).

Nedominacinių stipriųjų priebalsinių priesagų vedinių kirčiuotę – 1-ąją ar 2-ąją – lemia pamatinio žodžio penultimos priegaidė bei kiekybė, pvz.: *-snis* (*dėsnis* 1 : *dėti, ašngsnis* 2 : *šėngti*), *-tis*, kilm. *-čio* (*sámtis* 1 : *sėmti, dańgtis* 2 : *deńgti*), *-tas* (*káltas* 1 : *kálti, aũtas* 2 : *aũti*). Pasitaiko vienas kitas šodis ir su priegaidžių kaita, pvz.: *gráũš-tas* (: *gráũti*), *gũl-tas* : *gũti* (pastarasis – neįprastas akūtinės metatonijos atvejis). Įdomu, kad daugelis priebalsinių priesagų vedinių, išlaikančių tvirtapradę šaknies priegaidę (šr. anksčiau pateiktus pavyzdžius su dominacinėmis silpnosiomis priesagomis) reiškia įrankius ar šiaip kokius daiktus (gal todėl *gũltas* patiria akūtinę metoniją?).

Prie nedominacinių afiksų neretai priskiriama dari priesaga *-inis, -ė*, taip pat *-ininkas, -ė* sustiprina pamatinės šaknis, taigi elgiasi kaip dominacinės. Kita vertus, kuri vedinio morfema gauna kirtį, lemia ne priesagos, o pamatinės šaknies akcentinė galią (dėl *-inis, -ė* žodžių šr. aukščiau). Vis dėlto ir pagal įtaką vedinio kirčio vietai (bei kirčiuotei) šie afiksai linksta į dominacinius. Antai priesaga *-inis, -ė* dviem atvejais elgiasi tarsi būtų dominacinė stiprioji kirčiuota: 1) kai vedinys ūymi medžiagą (*drobinis, -ė* : *dróbė* 1, *miešinis, -ė* : *miėšis* 2, *kanpinis, -ė* : *kanpė* 2-etc.); 2) kai pamatinio žodžio kirčiuotas skiemuo yra trečias nuo galo ar tolimesnis, pvz.: *autorinis, -ė* (: *áutorius* 1), *išanginis, -ė* (: *išanga* 1), *vasarinis, -ė* (: *vásara* 1). Pastarasis atvejis turi reguliarią išimtį. Tai vediniai, padaryti iš tarptautinių daiktavardžių su formantais *-ija* ir *-ika* išleidžiant formantą: *demokrátinis, -ė* (: *demokrátija*), *dialėktinis, -ė* (: *dialėktika*). Sporadiškų žūmčių pasitaiko abiem atvejais (šr. Laigonaite, 1978, p. 68 t.).

Sprendžiant iš preliminarinių realios vartosenos stebėjimų, priesagai *-inis, -ė*, be jau minėto polinkio į kirčiuotus afiksus, būdinga ir tendencija įgyti pokirtinės morfemės ypatumų, plg. plačiai paplitusius šnekamosios kalbos variantus: *buitinis, -ė* (: *buitis* 4), *lytinis, -ė* (: *lytis* 4), *plėninis, -ė* (: *plėnas* 4), *tautinis, -ė* (: *tautà* 4), *vaisdinis, -ė* (: *vaisdas* 4), *šėdinis, -ė* (: *šėdas* 3), *asmėninis, -ė* (: *šmenį, asmuoš*), *visuomėninis, -ė* (: *visuomenė*). Paskutiniai du atvejai manifestuoja ir kirčio vietos kaitą (norma reikalauja kirčiuoti visų išvardytų vedinių priesagą).

Priesaga *-ininkas*, *-é* palinkusi į dominacinės stipriąsias pokirtines: DŽ² apie 12% (68) *-ininkas* vedinių kirčiuoja šakni, nors jų pamatiniai žodžiai yra trečiosios ar ketvirtosios kirčiuotės, taigi silpnosios šaknies [žr. Vidžiūnas, 1985, p. 20]. Tačiau svarbiausia čia ne procentai, o tai, kad šitaip kirčiuojama daugumas laujadary. Vadinasi, priesagos *-ininkas* daiktavardžių kirčiavimo pagal pamatinius žodžius taisyklė nebėra gyva.

Keleto darių priesagų akcentinė charakteristika priklauso nuo pamatinio veiksmažodžio morfologinių ypatumų. Antai priesaga *-imas/-ymas* laikytina dominacine stipriąja kirčiuota, kai pamatinis veiksmažodis esti pirminis, pvz.: *laukimas* 2 (: *laukti*), *šaukimas* 2 (: *šaukti*). Jeigu pamatinio veiksmažodžio esama mišriojo ar antrinio, minima priesaga elgiasi kaip nedominacinė stiprioji pokirtinė, realizuojama dviem alomorfaais *-ymas* (vediniai iš mišriųjų o kamieno veiksmažodžių) ir *-imas* (vediniai iš a ir i kamieno mišriųjų bei antrinių veiksmažodžių), pvz.: *bādymas* 1 (: *bādo*, *-yti*), *kalbėjimas* 1 (: *kalbėjo*, *-ėti*), *pāsakojimas* 1 (: *pāsakojo*, *-oti*). Šią priesagą kaip nedominacinę pokirtinę manifestuoja ir kurie ne kurie rezultatinės reikšmės daiktavardžiai, padaryti iš pirminių veiksmažodžių, plg. *gėrimas* 1 'gėralas' ir *gėrimas* 2, *pylimas* 1, 'sankasa' ir *pylimas* 2 (kirčio vietą čia lemia vedinio darybos reikšmė).

Nepriesėdeliniai galūnių vediniai metatonijos atžvilgiu labai panašūs į priebalsinių priesagų vedinius (nepriesėdelinius), plg.: *saug-lų* (*saug-lūs*) ir *saug-ų* (*saug-ūs*), *saug-as* 'futbolo žaidėjas...' (: *saugo*, *saugoti*); *vėp-la* (: *vėpti*) ir *driūb-a* (: *driūba*, *driūti*). Pastarasis atvejis iliustruoja retą vardažodžių daryboje akutinę metatonią, kiek būdingesnę bene tik vadinamiesiems substantiva communia, pvz.: *kvėš-a* (: *kvėšti*), *sušs-a* (: *sušsti*), *šliūmb-a* (: *šliūmbti*). Galūnių vediniai kaip ir žodžiai su priebalsinėmis priesagomis be cirkumfleksinės metatonijos irgi dažniau turi konkrečią reikšmę, plg.: *mārgis*, *-é* 'margas gyvulys' ir *mārgis* 'margumas' (: *mārgas*), *širmis*, *-é* 'širmas arklys, širma kumelė' ir *širmis* 'širmumas' (: *širmas*); *jūngas* 'pakinktas jaučiama kinkyti' (: *jūngti*); *sārgas*, *sārgé* (: *sērgi*, *sērgėti*) etc.

Kalbėdami apie galūnes kaip žodžių darybos formantus, iš tikro turime galvoje atskiras fleksines paradigmas, linksniavimo tipus, kuriuos įprasta įvardyti vienaskaitos vardininko galūne. Nepriesėdelinių vardažodžių darybines galūnes pagal jų poveikį pamatinių žodžių šaknims galima skirti į dvi grupes. Pirmąją grupę sudarytų negausios dominacinės silpnosios, antrąją – keleriopos akcentinės charakteristikos galūnės. Dominaciniai silpnieji afiksai yra atstovaujami dviejų darybių mutageninių galūnių – daiktavardžių *-as* ir būdvardžių *-us*, *-j* (vediniai manifestuoja silpnąjį kamieną ir 4-ąją kirčiuotę), pvz.: *juōkas* (: *juōktis*), *spaūdas* (: *spāudė*, *spāusti*); *kalbūs*, *-i* (: *kalba*, *-ėti*), *laidūs*, *-i* (: *lėido*, *lėisti*). Tarp daiktavardžių pasitaiko ir kitų kirčiuo-

čių žodžių, taip pat atvejų be priegaidžių kaitos, pvz.: *jūngas* 1 (: *jūngti*), *šliūžas* 2, *sargas* 3 (: *sėrgėti*).

Jeigu nekreiptume dėmesio į pejoratyvus – stilistiškai šymėtą periferinę leksiką, prie dominacinių silpnųjų afiksų būtų galima priskirti ir darybinę mutageninę galūnę –(i)ja, pvz.: *brandà, braūđę* 4 (: *brėndo, brėsti*); *sėjà, sėjà* 4 (: *sėti*). Išimtį sudaro veiksmažodinės ir rečiau vardažodinės ypatybės turėtojų menkinamieji pavadinimai, kuriems būdingas penultimos akūtas – tiek perimtas iš pamatinės šaknies, tiek metatoninis, ir 1-oji kirčiuotė, pvz.: *niūra* (: *niūra*, –ėti), *niūra* (: *niūra, niūrti*), *klėiva* (: *klėivas, –à*). Kitokios išimtys itin retos.

Darybinių galūnių –is/–ys, –is, –ė; –ius, –ė ir –ė akcentinės savybės daugiausia priklauso nuo pamatinio žodžio kalbos dalies. Vardažodžių vėdiniai paprastai kirčiuojami 2-ąja kirčiuote ir manifestuojami dominacinės stipriąsias mutagenines galūnes, pvz.: *jaūnis*, –ė (: *jáunas, –à*), *stōris* (: *stóras, –à*); *puōdšius* (: *púodas*), *ašārius*, –ė (: *āšara*); *piēnė* (: *pienas*), *piemēnė* (: *plemenį, piemuoš*). Tarp veiksmažodžių vėdinių irgi vyrauja 2-oji kirčiuotė, tačiau darybinės galūnės čia elgiasi kaip nedominacinės stipriosios mutageninės, pvz.: *alkis* (: *álkti*), *valgis* (: *válgyti*); *skýrius* (: *skýrė, sl’ti*); *blisgė* (: *blisga, –ėti*).

Aptartų daiktavardžių kirčiavimui turi įtakos ir vėdinio darybos reikšmė. Antai galūnės –is/–ys vėdiniai, šymintys vardažodinės ar veiksmažodinės ypatybės turėtojus, taip pat veiksmo rezultatą, kartais kirčiuojami 4-ąja kirčiuote, pvz.: *aklŷs, –ė*, *luosŷs, –ė* (: *luóšas, –à*); *gylŷs* (: *gylė, gilti*), *plepŷs, –ė*; *būrŷs* (: *būrė, burti*), *plyšŷs* (: *plyšti*). Ketvirtoji kirčiuotė būdinga ir galūnės –ė vėdiniams, turintiems abstrakciją ar veiksmo rezultato reikšmę, pvz.: *kūlė* (: *kúlė, kulti*), *pynė* (: *pýnė, pinti*), *šymė* (: *šými, –ėti*). Šiais atvejais darybinės galūnės elgiasi kaip dominaciniai silpnieji mutageniniai afiksai.

Priešdėlinių vardažodžių kirčiavimą, kaip jau buvo sakyta, daugiausia lemia priešdėlių akcentinės savybės. Beveik visi priešdėliai yra dominaciniai, o daiktavardžio – stiprieji kirčiuoti (vediniai kirčiuojami 1-ąja a.p.): a) *ūž*–21 (*ūš–kampis, ūšgaid–as, ūšdang–a, ūšpuol–is*); b) *į*–/ *iū*– (*į–rankis, įnaš–as, įntak–as*²², *įprot–is, įmok–a, įkais–tis*); c) *prīe*– (*prīe–balsis, prīeras–as, prīesok–is, prīedang–a, prīeder–mė, prīeaug–lis*); d) *są*–/ *sán*– (*sąlyg–a, samprat–a, sántyk–is, sąstat–as, sąmon–ė, sántar–vė*); e) *iš*– (*iš–dukra, iškalb–a, išraš–as, išmilš–is, išgas–tis*); f) *aūt*– (*aūt–ausis, aūtvoš–as, aūtpuol–is, aūtsė–lis, aūtklo–dė*); g) *nuo*– (*nuo–šalė, nuotrak–a,*

²¹ Priešdėliai surašyti pagal produktyvumą (priebalsinių priešagų vėdiniai į statistiką neįtraukti). Pateikiant duomenis remiamasi A. Jurgelėvičienės [1987] darbu.

²² DŽ² rasime ir 3-osios a.p. galūnės –as vėdinių su šiuo priešdėliu (*įdaras, įšadas, iūkilas* etc.), tačiau ne visus juos paremia reali vartoseną, į kurią iš dalies atsižvelgta LTŽ: *įdaras, ššadas* 1. Trečioji a.p. rekomenduojama ir kai kuriems

núosmuk-is, núoras-as, núodė-mė); h) pó- (pó-rūšis, póils-is, pó-dė-lis); i) apý- (apý-kaklė, apýbraiš-a, apýlink-ė, apýpen-ai); j) pér- (pėrkas-as, pėrtrūk-is, pėrklaus-a, pėrgal-ė, pėrver-smas); k) priėš- (priėš-karis, priėšgyn-a, priėšdė-lis); l) pró- (pró-kalbė, próskyn-a, próšvais-tė); m) át- (darybos formantas): át-garsis, át-kampis, át-spalvis, bet - at-krántė; n) pėř- (darybos formantas): pėř-kaklis, pėř-petė, pėř-pietė. Šio tipo būdvardžių pasitaiko, rodos, tik su trimis priešdėliais, einančiais darybos formantais: priė-kurtis, -ė, pó-tamsis, -ė, apý-retis, -ė (bet - prieraiš-ūs, -i).

Dominacinio stipriojo prieškirtinio priešdėlio esama bene tik vieno be-, kurio vediniams būdinga cirkumfleksinė metatonija ir 2-oji a.p., pvs.: be-galvis, -ė (: galvą, galvą), be-baimis, -ė (: baimė), be-dantis, -ė (: dantis), be-stubūris, -ė (: stūburas). Dominaciniai silpnieji yra daiktavardžio priešdėliai pra-, ap-, at-, pa- (paskutiniai du tik tada, kai neina šodšių darybos formantais, pvs.: pra-dalgė (: dalgis 2), prákait-as, prašang-à, prákeik-smas; ápkas-as, áptais-as, ápsaug-à, ápim-tis; átpild-as, atgail-à, atsarg-à, at-kimš-tė; págrind-as, páraš-as, pabaig-à, pamok-à, pasek-mė (vediniai kirčiuojami 3-ąja a.p.; išimčių, šinoma, esti, ypač su priešdėliu pa-: pra-piėstė 2; prašvalg-os, ápkarp-a, átils-is, átvart-a 1; pavėd-is, palėd-os 2; pákul-os, pamáv-a 1 etc.). Būdvardžiai su šiais bei kai kuriais kitais priešdėliais (j-, nuo-, -uš- etc.) irgi turi silpnąjį kamieną, nesvarbu kokios jie darybos. Konkrečią kirčiuotę lemia linksniavimo tipas: a kamieno šodžiai kirčiuojami 3-ąja a.p. (právir-as, -à, ápskrit-as, -à, átvir-as, -à, pábir-as, -à, íprast-as, -à, úšdar-as, -à 3b; núo-savas, -à 3^a), u kamieno - 4-ąja a.p. (prakil-nūs, -i, ap-kūnūs, -i, atlaid-ūs, -i, nuostab-ūs, -i, užgau-lūs, -i). Pastaruoju atveju šaknyje vyksta cirkumfleksinė metatonija: nuo-širdūs, nuo-širdų (: širdį, širdis); aplaid-ūs, aplaid-ų (: aplėdo, aplėisti) etc.

Priėdėlio pa- kaip darybos formanto akcentinis statusas gana kompliktuotas, susijęs su pamatinio šodžio penultimos priegaide bei kilybe, šiek tiek kirčiuote bei skiemenų skaičiumi ir pan. [plg. Jurgelevičienė, 1987, p. 7-16]. Kai pamatinis šodis turi neakutinę penultimą arba yra daugiaskiemenis, priešdėlis pa- linksta į dominacinį silpnąjį, pvs.: pa-susys 3^b (: ausis 4), pa-durys 3^b (: durys 2), pa-girys 3^b (: girė 2), pa-pilvė 3^b (: pilvas 4); pa-ėšerys 3^{ab} (: ėšeras 3b), pa-gelešinkelė 3^{ab} (: gelešinkelis 1), bet - pa-kulnė 2 (: kulnas 4), pš-bėgis 1 (: bėgis 2). Jeigu pamatinio šodžio penultima akutinė, pa- elgiasi tarsi dominacinis stiprusis prieškirtinis priešdėlis: pa-nosė 1 (: nosis 1), pa-saulis 1 (: saulė 1), pa-galvė 1 (: galvą, galvą

galinių bei priebalsinių priesagų vediniams, turintiems kitus priešdėlius, taip pat vienam kifam priešdėlio vediniui.

3), pa-lángė 1 (: lán gas 3); pa-kōjė 2 (: kója 1) etc. (cirkumfleksinė metatonija reta). Pagal šį modelį kirčiuojami ir akūtinę metatoniją patiriantys kurie ne kurie vediniai, padaryti iš 4-osios a.p. daiktavardžių: pa-krántė 1 (: krañtas 4), pa-dángė 1 (: dañgy, dangūs 4) etc. Išimčių yra ir daugiau (pa-brolỹs ≠ brolis 1, pa-sirdė : širdis 3 etc.).

Prie nedominacinių afiksų galima priskirti vardašodžių darybinį priešdėlį ne-, kurio vediniai paprastai išlaiko pamatinio šodžio kirčio vietą ir priegaidę, pvz.: ne-láisvė 1 (: láisvė 1), ne-dárbas 3 (: dárbas 3), ne-kaľtas, -à 4 (: kaľtas, -à 4), ne-sėkmė 4 (: sėkme 4). Šnekamojoje kalboje šio tipo daiktavardžiai 4-ąja a.p. nelinkstami kirčiuoti, nes daugiaskiemeniams daiktavardžiams 4-oji a.p. nebūdinga.

Dūrinų kirčiavimui svarbų vaidmenį vaidina dėmenų sandūros morfema – jungiamasis balsis ir apskritai pati sandūra, tiesa, ne tokį didelį, kaip darybos formantas ar rečiau kitas afiksas vedinių sistemoje. Jungiamieji balsiai, išskyrus *-(i)a*, yra dominacinės stipriosios kirčiuotos morfemos, pvz.: *aviganis, darbỹmetis, galvũgalis, gaľlaukė, kraštótyra, šėmėtvarka*. Jungiamojo baltio *-(i)a* irgi, rodos, dažniau esama kirčiuoto, nepaisant pamatinių šodžių akcentinių savybių, pvz.: *dalgjãkotis, karvãtakis, kiaurãsemis, linãduobė*. Tačiau pasitaiko ir dūrinų, kurių stipriąją šaknį turintis pirmasis dėmuo kirtį išlaiko, pvz.: *girnãpusė* (: *girnõs* 1), *cũkraligė* (: *cũkrus* 2), *ũogakrũmis* (: *ũoga* 1), *vėjãraupiai* (: *vėjas* 1). Šie faktai rodytų, kad jungiamasis balsis *-(i)a* čia funkcionuoja panašiai kaip ir priesagos *-inis, -ė* bei *-ininkas, -ė*; darinio kamieną sustiprina (dominacinės morfemos bruožas), bet kirčio vietos nereguliuoja (nedominacinės morfemos ypatumas).

Toks kirčiavimas yra apyretis ir nykstantis, plg. šnekamojoje kalboje paplitusius variantus *girnãpusė, cukrãligė* etc. (kai kurios kaip norminius teikia LTŽ). Be to, dūrinų su jung. balsiu *-(i)a* kirtį daug lemia *s e m a n t i n i a i* faktoriai: 1. priklausymas kalbos daliai – a) viso dūrinio (plg. *daugiã-kãmpis* ir *daugia-kãmpis, -ė*), b) dūrinio antrojo dėmens (plg. *kiaũlia-tvartis* ir *kiaulia-ganyš, -ė*); 2. priklausymas *bahuvrĩhi* tipui (plg. *oška-bãrdis* ir *oška-rašė*); 3. dūrinio darybinė reikšmė (plg. *bulvia-kasė* 'bulvių kasamoji masina' ir *bulvia-kasỹs, -ė* 'bulvių kasėjas, -á') ir pan. Semantikos įtaka tiek pat reikšminga ir dūrinų be jungiamojo baltio kirčiavimui (plačiau apie dūrinų kirčiavimo dėsningumą, prozodines kaitas dūrinuose [šr. Stundžia, Mikulėnienė, 1989, p. 83–90] ir lit.)

Išvestinių prieveiksnių, kaip ir vardašodžių vedinių, kirčiavimui didžiausią įtaką turi darybos formanto akcentinė savybė dominacija (apie formantų akcentinę galių nieko negalima pasakyti, kadangi prieveiksmai neturi paradigmos – nėra nei linksniojami, nei asmenuojami). Dominaciniai darūs formantai yra du: *-ỹn* (visuomet kirčiuojamas) ir *-(i)ũ* (pritraukia kirtį, tačiau pasitaiko išimčių, pvz.: *aplĩũ*

kui, ilgainiui, pavėjui, paviėniui²³). Pats dariausias formantas –(i)ai laikytinas nedominaciniu: stiprieji pamatiniai kamienai kirtį išlaiko (ākinamai ākinamas, –a 1, įkvepiančiai įkvepiantis, –i 1, laimingai : laimingas, –a 1, ligūstai : ligūstas, –a 1), silpnieji – perkelia į formantą (aukštai : aukštas, –à 3; ramiai ramūs, –i 4, tiksliai : tikslūs, –i 4, atvirai atviras, –à 3^b, patraukliai : patrauklūs, –i 4, regimai rėgimas, –à 3^b). Išimtis –rieveksmiai, padaryti iš dviskiemenių u kamieno būdvardžių, turinčių fonologiškai ilgą šaknį, pvz.: brangiai : brangūs, –i 3, drąsiai drąšūs, –i 4²⁴ (čia pritampa ir keletas triskiemenių žodžių: įdomiai : įdomūs, –i 4, maloniai malonūs, –i 4 etc.). Taigi galima teigti, kad u linksniavimo tipas sustiprina dviskiemenių būdvardžių fonologiškai ilgą šaknį (apie šio linksniavimo tipo įtaką daugiaskiemenių būdvardžių kirčiavimui jau buvo užsiminta).

Nedominaciniai yra ir formantai –an, –ėn, –in etc., plg. šonan ir jaukañ (: šonas 1, laūkas 4), žėmėn ir kairėn (: žėmė 2, kairė 4), priekin ir šaliñ (: priekis 1, šalis 4).

Formų darybos afiksų pasirinkimas nėra didelis (ypač jeigu atmesime įvairius tarpinius reiškinius tarp žodžių ir formų darybos), tad ir jų preliminarai akcentinė analizė neužims daug vietos. Vardažodžiams būdingos negausios dominacinės priesagos, pvz., būdvardžių aukštesniojo laipsnio silpnoji priesaga –esnis, –ė (plg. laimingas, –a 1 ir laimingesnis, –ė 4), aukščiausiojo laipsnio stiprioji kirčiuota priesaga –iausias, –ia (plg. gėras 4 ir geriausias, –ia 1).

Daugumas veiksmažodžių formų darybos priesagų yra nedominacinės (paprastai išlaikoma pamatinių formų kirčio vieta ir priegaidė), plg. saugoti ir saugosiu, saugodavau, saugok, saugočiau, saugodamas, saugosias, saugant, saugotinas. Problemiškesnės neveikiamosios rūšies dalyvių esamojo ir būtojo laiko, taip pat reikiamybės dalyvių priesagos, kurios elgiasi kaip dominacinės silpnosios tais atvejais, kai pamatinė forma yra dviskiemenė ne o–kamienė, plg. laukia, laukti ir laukiamas, –à 3a, lauktas, –à 3, lauktinas, –à 3a; mūša, mūsti ir mūšamas, –à 3b, mūstas, –à 4, mūstinas, –à 3b; bet – dalijamas, –a 1, dāromas, –a 1, darytinas, –a 1. Taigi priesaga ir o kamienas blokuoja pamatinio kamieno perėjimą į silpnųjų klasę, kaip ir kirčio atitraukimą į priešdėlį.

²³ Paskutiniai du atvejai manifestuoja cirkumfleksinę metatoniją; šnekamojoje kalboje dažniau kirčiuojami gale (pavėjui, paviėniui).

²⁴ Išimties nepaiso gardžiai (: gardūs, –i 3), karčiai (: kartūs, –i 3) etc. [ūr. Laigonaitė, 1976, p. 97].

IŠVADOS

1. Aprašant lietuvių kalbos kirčiavimo sistemą, skirtinos šešios morfemų akcentinės savybės: a) galia (stipriosios resp. silpnosios morfemos pagal jų gebėjimą gauti ir išlaikyti paradigmoje kirtį); b) dominacija (dominaciniai resp. nedominaciniai afiksai pagal jų poveikį šaknų ar kamienų akcentinėms savybėms); c) kirtis (kirčiuotos resp. nekirčiuotos morfemos, o pastarosios – prieškirtinės resp. pokirtinės); d) priegaidė (cirkumfleksinės resp. akūtinės morfemos, turinčios ilgą kirčiuotą skiemenį); e) mutagenija (kai kurių afiksų savybė implikuoti šaknyse prozodines kaitas); f) atrakcija (kai kurių afiksų savybė pritraukti kirtį, paisant ne šaknų akcentinės galios, o penultimos priegaidės bei kiekybės).

Pirmosiomis trimis savybėmis apibūdinami morfemų santykiai sudaro kiekvienos kalbės, turinčios morfeminę akcentinę struktūrą, kirčiavimo sistemos esmę, todėl šias savybes derėtų vadinti pagrindinėmis. Likusios morfemų akcentinės–prozodinės savybės yra pagalbinės. Priegaidė turi įtakos kirčiavimo paradigmoms, o mutagenija ir atrakcija yra susijusios su morfonologiniais procesais, kurie arba nedaro įtakos pirmosiomis trimis savybėmis pagrįstiems morfemų santykiams (prozodinės kaitos), arba tuos santykius pažeidžia (kirčio atitraukimas iš neakūtinės penultimos).

2. Jei žodis neturi dominacinių stipriųjų morfemų, kirtį gauna pirmoji vienodos arba didesnės akcentinės galios morfema.

3. Pirminių žodžių akcentinė klasifikacija remtina lingvistiniais bei pragmatiniais faktoriais, motyvuojančiais šaknų akcentinę galią.

4. Dariniai akcentiškai klasifikuotini pagal pagrindines kalbos dalis, atsišvelgiant į darybos formantų arba rečiau kitų afiksų akcentines savybes.

5. Dominacija arba bent polinkis į ją – būdingiausias bendrinės kalbos darinių afiksų bruožas.

6. Vardažodžio didžioji dalis afiksų yra dominaciniai: vyrauja stipriosios kirčiuotos priesagos ir tokie pat priešdėliai. Dominacinių silpnųjų priebalsinių priesagų bei visi galūnių nepriešdėliniai vediniai pasižymi gana dėsninga cirkumfleksine metatonija. Priešdėlinių vardažodžių kirčiavimą daugiausia lemia priešdėlių akcentinės savybės (darybinių galūnių, priesagų, pamatinių žodžių bei vedinių darybinės reikšmės vaidmuo yra neįymus).

7. Veiksmožodis, priešingai, išsiskiria nedominaciniais palyginti negausiais afiksais – prieškirtiniais atrakcija pasižymintiais priešdėliais bei pokirtinėmis priesagomis, implikuojančiomis akūtinę metatoniją, gana dėsningą tik veiksmožodžių vediniams (vardažodinių veiksmožodžių priesagos linkusios į dominacinę kirčiuotas).

8. Formų daryboje vardažodžiams būdingos negausios dominacinės, veiksmožodžiams – nedominacinės priesagos.

THE ACCENTUAL CLASSIFICATION OF MORPHEMES AND WORDS

Summary

1. When describing the accentual system of the Lithuanian language six accentual properties of morphemes can be distinguished: a) power, or accent (strong vs. weak, or accented vs. unaccented, morphemes depending on their ability to receive and keep stress in a paradigm); b) dominance (dominant vs. non-dominant affixal morphemes depending on their ability to have an influence upon the accentual properties of roots vs. stems); c) stress (stressed vs. unstressed morphemes, the latter being pretonic vs. posttonic ones); d) tone (circumflex vs. acute morphemes having a long stressed syllable); e) mutagenity (the property of some affixes resulting in prosodic alternations in roots); f) attractibility (the property of some affixes resulting in the attraction of stress depending not on the accentual power of the root, but on the tone and quantity of the penultimate syllable).

The relations of morphemes described on the basis of the first three accentual properties are at the very essence of the accentual system of each language with a morphemic accentual structure. The remaining three accentual properties are to be viewed as an supplementary characteristic of some morphemes. Tone plays a certain role in the choice of the accentual paradigm of a word, while mutagenity and attractibility are connected with the morphonological processes which either have no influence upon the relations based on the first three accentual properties of morphemes (prosodic alternations), or violate these relations (the attraction of stress from a non-acute penultimate syllable).

2. If the dominant strong morphemes are absent in the word, the stress falls on the first morpheme of the same or a larger accentual power.

3. The accentual classification of primary words can be based on the linguistic and pragmatic factors that motivate the accentual power of roots.

4. Derivatives can be classified accentually according to the main parts of speech taking into account the accentual properties of derivational formants or, more rarely, other affixes.

5. Dominance, or at least an inclination towards it, is the most characteristic feature of derivational or, more rarely, non-derivational affixes of standard Lithuanian.

6. The majority of the affixes of nominal derivatives are dominant, strong stressed suffixes and prefixes prevailing. Derivatives of weak dominant consonant suffixes and all the non-prefixal inflectional derivatives are characterized by rather regular circumflex

metatony. The accentuation of nominal derivatives with prefixes is mostly predetermined by the accentual properties of the prefixes (the role of the accentual properties of flexions, suffixes and primary stems as well as the role of the derivational meaning is reduced to a minimum).

7. The verb, on the contrary, is distinguished by non-dominant scanty affixes, i.e. accent-attracting prefixes and posttonic suffixes. The latter ones cause acute metatony, which is regular enough only for deverbative verbs (the inclination towards dominant stressed affixes is characteristic of the suffixes of denominative verbs).

8. In word-form derivation, scanty dominant suffixes are characteristic of nominals while non-dominant ones are characteristic of verbs.

LITERATŪRA

Būga, 1924 - B ū g a K. Kirčio ir priegaidės mokslas // Lietuvių kalbos žodynas / Sudarė K. Būga. Kaunas. Šas. I. P. XIX-LII (= B ū g a K. Rinktiniai raštai. Vilnius 1961. T. 3. P. 19-84).

Būtėnas, 1931 - B ū t ė n a s P. Lietuvių kalbos akcentologijos vadovėlis mokyklai ir gyvenimui. Kaunas.

Darden, 1970 - D a r d e n B. Accent in the Lithuanian Noun Declension // Baltic Linguistics/ Eds. T. Magner and W. Schmalstieg. University Park. P. 47-52.

Dybo, 1981 - Д ы б о В. А. Славянская акцентология. Москва.

DŽ² - Dabartinės lietuvių kalbos žodynas. Vilnius, 1973.

Garde, 1968 - G a r d e P. L'accent. Paris.

Garde, 1976 - G a r d e P. Histoire de l'accentuation slave. T. 1-2. Paris.

Garde, 1980 - G a r d e P. Grammaire russe. T. 1: Phonologie. Morphologie. Paris.

Girdenis, 1981 - G i r d e n i s A. Fonologija, Vilnius.

Girdenis, 1985 - Г и р д е н и с А. Акцентуация // Грамматика литовского языка. Вильнюс. С. 61-66.

Girdenis, Kubiliūtė-Kliukienė, 1982 - G i r d e n i s A., K u b i l i ū t ė - K l i u k i e n ė R. Regresyvinis priebalsių palatalizacijos poveikis balsių spektrui išaurės žemaičių tarmėje // Kalbotyra. T. 33(1). P. 30-38.

Hjelmslev, 1936-1937 - H j e l m s l e v L. Accent, intonation, quantity // Studi Baltici. T. 6. P. 1-57.

Hjelmslev, 1960 - Е л ь м с л е в Л. Прологомены к теории языка // Новое в лингвистике. Вып. I. Москва. С. 264-381.

Jakaitienė, 1973 - J a k a i t i e n ė E. Veiksmažodžių daryba. (Priegaidės vediniai). Vilnius.

Jakobson, 1963 - Якобсон Р. Опыт фонологического подхода к историческим вопросам славянской акцентологии. Поздний период славянской языковой прантории // *American Contributions to the Fifth International Congress of Slavists. Sofia, 1963. The Hague.*

Jašinskaitė, 1971 - Jašinskaitė I. Veiksmatodžių kirčiavimas // *Lietuvių kalbos gramatika. Vilnius. T. 2. P. 298-311.*

Jurgelevičienė, 1987 - Jurgelevičienė A. Daugiaskiemenių daiktavardžių - priešdėlių ir galūnių vedinių - kirčiavimas: Diplominis darbas. Vilniaus pedagoginis institutas.

Kurschat, 1849 - Kurschat F. Beiträge zur Kunde der litauischen Sprache. Laut- und Tonlehre der litauischen Sprache. Königsberg.

Kurschat, 1876 - Kurschat F. Grammatik der litauischen Sprache. Halle.

Kurylowics, 1962a - Курилович Е. Структура морфемы // Курилович Е. Очерки по лингвистике. Москва. С. 71-91.

Kurylowics, 1962b - Курилович Е. Система русского ударения // Курилович Е. Очерки по лингвистике. Москва. С. 436-444.

Laigonaitė, 1969 - Laigonaitė A. Literatūrinės lietuvių kalbos kirčiavimas. Vilnius.

Laigonaitė, 1978 - Laigonaitė A. Lietuvių kalbos akcentologija. Vilnius.

Lehfeldt, 1982 - Lehfeldt W. Zur Behandlung des Flexionsakts in der „Grammaire russe“ von Paul Gardé // *Die Welt der Slaven. Jg. 27(2). S. 321-332.*

Lehfeldt, 1983 - Lehfeldt W. Zur Entwicklung und zum gegenwärtigen Stand der morphologischen Akzentologiekonzeption // *Die Welt der Slaven. Jg. 28(1). S. 88-109.*

LTŽ - Lietuvių kalbos tautos šodynas / Sud. V. Vitkauskas. Vilnius, 1985.

Marvan, 1978 - Marvan J. Modern Lithuanian Declension: A Study of Its Infrastructure. Ann Arbor.

Mikulėnienė, 1987 - Миклуленене Д. С. Явления метатонии в именных флективных образованиях современного литовского языка: Автореф. дис. ... канд. филол. наук. Вильнюс.

Mikulėnienė, 1989 - Mikulėnienė D. Metatonija morfonologijos požiūriu // *Kalbotyra. T. 40(1). P. 45-51.*

Pakerys, 1982 - Pakerys A. Lietuvių benrinės kalbos prėsdijimas. Vilnius.

Pakerys, 1988 - Pakerys A. Daiktavardžių kirčiavimas. Darijų prie balsinių priešagų vediniai // *Kalbotyra. T. 39(1). P. 60-69.*

Robinson, 1970 - Robinson D. F. Stress Placement and Accent Classes in the Lithuanian Noun // *Baltic Linguistics/ Eds. T. Magner and W. Schmalstieg. University Park. P. 110-126.*

Robinson, 1976 - Robinson D. F. Lithuanian Reverse Dictionary. Slavica Publishers, Inc.

Saussure, 1922 - S a u s s u r e d e F. Accentuation lituanienne // Recueil des publications scientifiques de Ferdinand de Saussure. Heidelberg. P. 526-538.

Skardžius, 1936 - S k a r d ž i u s P. Bendrinės lietuvių kalbos kirčiavimas. Kaunas.

Skardžius, 1968 - S k a r d ž i u s P. Lietuvių kalbos kirčiavimas. Čikago.

Stundžia, 1986 - S t u n d ž i a B. Daiktavardžio akcentinių paradigmų ryšys su pragmatika // Jaunųjų filologų darbai. Vilnius. T. 2. P. 149-152.

Stundžia, 1988 - S t u n d ž i a B. F. T. Vudo lituanistinė disertacija // Mūsų kalba. Nr. 6. P. 29-30.

Stundžia, 1990 - С т у н д ж я Б. Опыт акцентной классификации имен (На материале литовского языка) // Закономерности языковой эволюции: Тезисы докладов конференции. Рига. С. 186-187.

Stundžia, 1992 - S t u n d ž i a B. Paprastųjų vardažodžių kirčiavimo dėsningumai // Lituanistica. T. 2. P. 71-82.

Stundžia, Mikulėnienė, 1989 - S t u n d ž i a B., M i k u l ė n i e n ė D. Dūrinių kirčiavimo dėsningumai // Kalbotyra. T. 40(1). P. 83-90.

Torbiörnsson, 1932 - T o r b i ö r n s s o n T. Zur Akzentuierung der sekundären Nominalableitungen im litauischen // Symbolae Philologicae O. A. Danielsson octogenario dicatae. Upsaliae. S. 363-382.

Urbutis, 1965 - U r b u t i s V. Daiktavardžių daryba // Lietuvių kalbos gramatika. Vilnius. T. 1. P. 251-473.

Urbutis, 1978 - U r b u t i s V. Žodžių darybos teorija. Vilnius.

Vidžiūnās, 1985 - V d ž i ū n a s A. Dėl priešagos -ininkas vedinių kirčiavimo // Mūsų kalba. Nr. 6. P. 16-20.

Vitkauskas, 1990 - V i t k a u s k a s V. Dėl tam tikrų priešdėlinių veiksmažodžių kirčiavimo // Gimtoji kalba. Nr. 7. P. 16-17.

Wood, 1930 - W o o d F. T. The Accentuation of Nominal Compounds in Lithuanian // Supplement to Language, Journal of the Linguistic Society of America. Language Dissertations. N 7.

Zaliznjak, 1977 - З а л и з н я к А. А. Закономерности акцентуации русских односложных существительных мужского рода // Проблемы теоретической и экспериментальной лингвистики. Москва. С. 71-119.